

1. Р.Ә. Авакова, П.Н. Даулетова «Қысқаша қытайша-қазақша фразеологиялық сөздік» — Алматы, 2002 ж.

2. В.И. Горелов «Лексикология современного китайского языка» — Москва, 1984 г.

3. 汉语成语词典—四州, 2000年.

4. Чжан Гуи «Астарлы тіркестің ғасырмен тілдесуі» — Чунчин баспасы, 1979 ж.

5. М.Г.Прядохин «Китайские недоворотки - иносказания» — Москва, 1995 г.

***

В данной статье описываются многочисленные сведения о китайской

культуре, этике и эстетике, менталитете и ежедневной жизни китайцев, говорится об особенном виде феноменального явления и фразеологизмов – об иносказаниях, характерные только китайскому языку.

***

This article describes numbers information about Chinese culture, especially ethics and aesthetics, mentality and Chinese life style. And article also considers about phenomenons and phrasal verbs special kind – words with hints, which distinctive only for Chinese

Қ. Қыдырбаев

АРАБ ДАУЫСТЫ ДЫБЫСТАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ӘРІПТЕРІМЕН ТРАНСКРИПЦИЯЛАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Көптеген қазақ арабтанушылары араб сөздерін қазақ әріптерімен транскрипциясын көрсеткенде араб дауысты дыбыстарын (харекеттер мен созылыңқы дауыстыларды) қазақ әліпбиіндегі ұ, ү, ы, і, э, о, ө, е дауысты дыбыстарының белгілерімен танскрипциялау кездеседі. Мысалы: التقات [әлтефат] /1, 318/, انتظار [ынтезар] /1, 316/, إبليس [іблис], إسراف [ісраф] /1, 317/, مخلوق [мәхлұқ], مقصود

[мәқсұд] /1, 182/, قاعدة [қәәде] /1, 150/, فرصة [форсәт] /1, 236/, رخصة [рохсәт] /1, 242/, سفرة [сүфрә] /1, 264/, حكمة [хәкмәт] /1, 296/, شيطان [шейтан] /1, 299/, شفاء [шефа] /1, 309/, إسقاط [ысқат] /1, 316/, اسلام [эслам] /2, 83/, نقط [нұқат] /2, 131/, نكاح [неках] /2, 130/, نور [нұр] /2, 131/. Б.Тасымов «Араб тілі» кітабында харекеттердің транскрипциясын төмендегі үлгіде көрсеткен /3, 18/:

Харекеттердің аты	Харекеттердің жазылуы	Харекеттердің транскрипциясы
Фатха	َ	а, ә
Кәсра	ِ	и, і, ы
Дамма	ُ	у, ұ, ү

Араб сөздерінің қазақ әріптерімен транскрипциясын көрсеткенде жоғарыдағыдай қазақ әліпбиіндегі ұ, ү, ы, і, э, о, ө, е әріптерімен белгілеу дұрыс емес сияқты. Дамма мен созылыңқы уауды ұ, ү, о, ө әріптерін пайдаланбай бірыңғай [y] және [yy] деп, кәсра мен созылыңқы йәйді ы, і, е, э әріптерін пайдаланбай біріңғай [и] және [iii] деп белгілеуді, ал, фатха мен созылыңқы алифті алдыңғы дауыссыз

дыбыстың жуан, аралық, жіңішкелігіне қарай [a], [ə] және [aa], [əə] әріптерімен белгілеуді ұсынамыз. Өйткені, араб фонетик ғалымдары Мухаммәд әл-Қумати мен Ибраһим Мухаммәд Нәжә: «дауысты дыбыстар – фатха, дамма, кәсра. Олардың әр қайсысының жуан, жіңішке және аралық дауысты деген үш түрі бар. Жуан дауыстылар эмфатикалық (حروف الإطباق) ط, ض, ص, ض дауыссыздарынан кейін, аралық

дауыстылар тіл арты (الحروف الطبقية) ق, خ, غ дауыссыздарынан кейін келеді. Ал жіңішке дауыстылар қалған, ج, ث, ت, ب, د, ذ, ر, ز, س, ش, ع, ف, ك, ل, م, ن, ه, و, ي дауыссыз дыбыстарынан соң келеді» – дейді /4, 89; 5,41/.

Олай болса, дамма мен созылыңқы уауды:

- эмфатикалық (حروف الإطباق) ص [c□], ض [d□], ط [m□], ظ [z□] дауыссыз дыбыстарынан кейін қазақ тіліндегі «туыс» сөзіндегі «у» дауысты дыбысына ұқсас жуан дыбысталатындықтан [y] әрпімен транскрипциялауды дұрыс деп ойлаймыз: طوب [m□уубун], طريق [m□уриқа];

- тіл арты خ [x], غ [g], ق [q] дауыссыз дыбыстарынан кейін қазақ тіліндегі жуан дауысты «у» дыбысына жақын дыбысталатындықтан [y] әрпімен транскрипциялауды ұсынамыз: غلب [гулибә], قوت [қуутун];

- қалған ء ['], ب [b], ت [t], ث [c], ج [ж], ح [h], د [d], ذ [z], ر [p], ز [z], س [c], ن [n], م [m], ل [l], ك [k], ف [f], ع [ʕ], ش [ш], ه [h], و [y], ي [i] дауыссыз дыбыстарынан кейін қазақ тіліндегі «келу» сөзіндегі «у» дауысты дыбысына ұқсас жіңішке дыбысталатындықтан [y] әрпімен транскрипциялауды ұсынамыз: ترك [турикә], ستور [сутуурун];

Кәсра мен созылыңқы йәй:

- эмфатикалық ص [c□], ض [d□], ط [m□], ظ [z□] дауыссыз дыбыстарынан кейін орыс тіліндегі «тыква», «сыр» сөздеріндегі «ы» дауысты дыбысына ұқсас жуан дыбысталады. Оны [u] әрпімен транскрипциялауды дұрыс деп ойлаймыз: صراط [c□ираатун], بصير [бәс□ирун];

- тіл арты خ [x], غ [g], ق [q] дауыссыз дыбыстарынан кейін қазақ тіліндегі «қиналу» сөзіндегі жуан «и» дыбысына жақын дыбысталады. Оны [u] әрпімен транскрипциялауды ұсынамыз: خيار [хийәәрун], قيل [қишлә].

- қалған ء ['], ب [b], ت [t], ث [c], ج [ж], ح [h], د [d], ذ [z], ر [p], ز [z], س [c], ن [n], م [m], ل [l], ك [k], ف [f], ع [ʕ], ش [ш], ه [h], و [y], ي [i] дауыссыз

Араб қысқа дауысты дыбыстарының қазақ тілінде транскрипциялану кестесі:

Алдыңғы дауыссыздар (الصوامت ما قبلها)	Эмфатикалық дауыссыздардан кейін (بعد صوامت الإطباق)	Тіл арты дауыссыздарынан кейін (بعد صوامت الطبق)	Қалған дауыссыздардан кейін (بعد باقية الصوامت)
	ص, ض, ع, ف, ك, ل, م, ن, ه, و, ي	ق, خ, غ	ء, ب, ت, ث, ج, ح, د, ذ, ر, ز, س, ش, ع, ف, ك, ل, م, ن, ه, و, ي

дыбыстарынан кейін қазақ тіліндегі «биші» сөзіндегі «и» дауысты дыбысына ұқсас жіңішке дыбысталады. Оны [u] әрпімен транскрипциялауды ұсынамыз: ستائر [ситәәрун], كبير [кәбирун].

Фатха мен созылыңқы алиф:

- эмфатикалық ص [c□], ض [d□], ط [m□], ظ [z□] дауыссыз дыбыстарынан кейін қазақ тіліндегі «талқан» сөзіндегі «а» дауысты дыбысына ұқсас жуан дыбысталады. Оны [a] әрпімен транскрипциялауды дұрыс деп ойлаймыз: صوم [c□аумун], صائم [c□аа'имун];

- тіл арты خ [x], غ [g], ق [q] дауыссыз дыбыстарынан кейін қазақ тіліндегі жуан «а» дыбысына жақын дыбысталады. Оны [a] әрпімен транскрипциялауды ұсынамыз: خلق [халқун], قال [қаалә].

- қалған ء ['], ب [b], ت [t], ث [c], ج [ж], ح [h], د [d], ذ [z], ر [p], ز [z], س [c], ن [n], م [m], ل [l], ك [k], ف [f], ع [ʕ], ش [ш], ه [h], و [y], ي [i] дауыстарынан кейін қазақ тіліндегі «дән» сөзіндегі «ә» дауысты дыбысына ұқсас жіңішке дыбысталады. Оны [ə] әрпімен транскрипциялауды ұсынамыз: دان [дәәнә], دليل [дәлиилун].

Мухаммәд әл-Қумати да осыған ұқсас мынадай мысалдар келтіреді:

- жіңішке дауысты кәсра (الكسرة المرفقة): نِيَامٌ [нийәәмун];

- аралық дауысты кәсра (الكسرة بين بين): قِيَامٌ [қийәәмун];

- жуан дауысты кәсра (الكسرة المفخمة): صِيَامٌ [сийәәмун];

- жіңішке дауысты фатха (الفتحة المرفقة): نَوْمٌ [нәумун];

- аралық дауысты фатха (الفتحة بين بين): قَوْمٌ [қаумун];

- жуан дауысты фатха (الفتحة المفخمة): صَوْمٌ [сәумун];

- жіңішке дауысты дамма (الضمّة المرفقة): نُورٌ [нудуурун];

- аралық дауысты дамма (الضمّة بين بين): قُورٌ [қудуурун];

- жуан дауысты дамма (الضمّة المفخمة): صُورٌ [сәудуурун] /4, 89/.

Жоғарыдағы ережелерді басшылыққа ала отырып, төмендегі кестені ұсынамыз:

	ط، ظ		ج، ح، د، ذ، ر، ز، س، ش، ع، ف، ك، ل، م، ن، ه، و، ي
Қысқа дауыстылар (الحركات)	Жуан дауысты (الحركات المفخمة)	Аралық дауысты (الحركات بين بين)	Жіңішке дауысты (الحركات المرققة)
Кәсра (الكسرة)	<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u</i>
Фатха (الفحة)	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>ə</i>
Дамма (الضمة)	<i>y</i>	<i>y</i>	<i>y</i>

Араб созылыңқы дауысты дыбыстарының қазақ тілінде транскрипциялану кестесі:

Алдыңғы дауыссыздар (الصوامت ما قبلها)	Эмфатикалық дауыссыздардан кейін (بعد صوامت الإطباق): ص، ض، ط، ظ	Тіл арты дауыссыздарынан кейін (بعد صوامت الطيق): خ، غ، ق	Қалған дауыссыздардан кейін (بعد باقية الصوامت): ء، ب، ت، ث، ج، ح، د، ذ، ر، ز، س، ش، ع، ف، ك، ل، م، ن، ه، و، ي
Созылыңқы дауыстылар (حروف المد)	Жуан дауысты созылыңқы (حروف المد المفخمة)	Аралық дауысты созылыңқы (حروف المد بين بين)	Жіңішке дауысты созылыңқы (حروف المد المرققة)
Созылыңқы йәй (ياء المد)	<i>iii</i>	<i>iii</i>	<i>iii</i>
Созылыңқы әлиф (الف المد)	<i>aa</i>	<i>aa</i>	<i>əə</i>
Созылыңқы уау (واو المد)	<i>уу</i>	<i>уу</i>	<i>уу</i>

Жоғарыдағы ережелерге бағынбайтын кейбір мәселелер бар. Олар: *الله* [Аллааһу] сөзіндегі *ل* [л] дыбысы кәсралы дыбыстан кейін жіңішке дыбысталады: *دين الله* [диинил-Ләһи], даммалы не фатхалы дыбыстан кейін жуан дыбысталады *ناقة الله* [нәәқатә-л-Лааһи], *رسول الله* [расуулу-л-Лааһи]. *ر* [р] дыбысы фатхалы немесе даммалы болса жуан дыбысталады: *ربي* [раббии], *تبارك* [тәбәәрака], *إذا أسفر* ['изәә 'әсфәра], *تحشرون* [туһиәруунә], кәсралы болса жіңішке дыбысталады: *رزقا* [ризқан], *مريئا* [мәриш'ән] /6, 113-115/.

Араб созылыңқы дауысты дыбыстарын қатар тұрған екі дауысты дыбыспен белгілеген себебіміз созылыңқы дауыстылар кейбір түркі тілдерінде де ұшырасып, жазуда қатар жазылады. Мысалы, қырғыз тілінде алты созылыңқы дауысты дыбыс (*aa*, *ээ*, *oo*, *ұұ*, *үү*), ал ойрот, хақас тілдерінің әрқайсысында сегіз-сегізден созылыңқы дауысты дыбыс (*aa*, *ээ*, *(ee)*, *ыы*, *иш*, *oo*, *өө*, *ұұ*, *үү*) бар.

Аталған тілдерде созылыңқы дауыстылардың сөз мағынасын өзгертуге әсері бар. Атап айтқанда, құрамында

жалаң дауысты дыбыс қолданылған сөздің мағынасынан құрамында созылыңқы дауысты дыбыс қолданылған сөздің мағынасы басқаша болады. Мысалы, қырғыз тілінде *мал* деген сөздің мағынасы қазақ тіліндегі мағынасымен бірдей; ал созылыңқы дауысты келген *маал* деген сөз қырғыз тілінде «*уақыт*» деген мағынаны білдіреді» /7, 303/. Созылыңқы дауыстылар араб тілінде де жеке фонемалық қасиетке ие болып, сөздердің мағынасын өзгерте алады. Мысалы, *صدقة* [с□адәқатун] – қайыр-садақа, *صداقة* [с□адәәқатун] – достық.

***

1. Рүстемов Л. З. «Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов». Алматы: Мектеп, 1989 жыл, 320 бет.

2. Бекмұхаметов Е. Б. «Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері». Алматы: Қазақстан, 1977 жыл, 200 бет.

3. Тасымов Б.С. «Араб тілі» I бөлім, Алматы: Жазушы, 1990 жыл, 295 бет.

4. محمد منصف القماطي "الأصوات ووظائفها" دار الوليد/ طرابلس 2003م. 210 ص.

5. – إبراهيم محمد نجا "التجويد والأصوات" جامعة الأزهر – القاهرة. 1997. م. 118 ص.
 6. حسن عبد النبي عبد الجواد عراقي "بغية الطالبين في تجويد كلام رب العالمين" جامعة الأزهر – القاهرة. 2000 م. 184 ص.

7. Аханов К. «Тіл білімінің негіздері». Алматы, 2002 жыл. 664 бет.

***

В статье рассматривается вопрос транскрипции гласных звуков арабского языка в казахском языке.

***

This article deals with the transcription matters of vowels of the Arabic language in the Kazakh language.

Ә. Сүлейменова

ҚАЗАҚ, ҚЫТАЙ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕТІСТІКТІҢ КЕЙБІР АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМАЛАРЫ

Қазақ, қытай тілдері әр түрлі тілдер тобына жатады, алайда екі тілдің морфологиялық құрылымдарында ұқсастықтар бар. Ұсынып отырған мақаламызда қазақ және қытай тілдеріндегі кейбір күрделі етістіктердің морфологиялық құрылымдарындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарын анықтауды көздеп отырмыз.

Қазақ тілінде грамматикалық категориялардың мағынасының әрі синтетикалық, әрі аналитикалық тәсіл арқылы жасалуы кең орны алады. Мысалы, *барғайсың, барсаң екен* сияқты мысалды алсақ, екеуі де бір лексикалық мағына береді, яғни екеуінде де субъектінің қимылды жасауын сөйлеуші қалайтынын білдіреді. Сол мағына *барғайсың* дегенде синтетикалық формамен (*-ғай* жұрнағы арқылы); *барсаң екен* дегенде аналитикалық форма арқылы берілген.

Қытай тілі аналитикалық тілдер қатарына жатқандықтан (Сепирдің классификациясы бойынша), қытай тілінің күрделі етістіктері аналитикалық тәсілмен жасалуы күмән туғызбайды. Алайда қазақ тілінде күрделі етістіктер лексикалық, грамматикалық сипатына қарай екі түрге бөлінеді: күрделі етістіктер және аналитикалық формалы етістіктер.

Күрделі етістік - қазақ тілінде өте көп қолданылатын етістік формаларының бірі. Күрделі етістік деген ұғым күрделі зат есім, күрделі сын есім, күрделі сан есім, күрделі үстеу т. б. сияқты ұғымдардан грамматикалық сипаты жағынан мүлде бөлек, я кез - келген екі я одан да көп түбірден (сөзден) құрылған етістіктің бәрі

бірдей күрделі етістік бола бермейді, тек негізгі етістік пен көмекші етістіктің белгілі тәсіл арқылы тіркесіп барып, бір сөздің (етістіктің) мәнінде жұмсалып, етістіктің белгілі грамматикалық категориясын жасайтын түрі ғана күрделі етістік бола алады /1, 185/.

Күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктерді ажыратуда қиындық тудыратын төмендегідей ұқсастықтар бар /2, 54/:

1. Екеуі де ең кемі екі сыңардан тұрады: *келіп кетті, күйіп кетті*
2. Екеуінің де құрамындағы сыңарларының дыбыстық құрамы дербес сөз қалпында: *кіріп шық, оқып шық*
3. Екеуінің де сыңарлары бірімен бірі көсемше арқылы байланысады: *алып келеді, келіп кетеді*
4. Екеуінің де сыңарлары бөлек жазылады
5. Екеуі де сөйлемнің бір мүшесі бола алады
6. Екеуінің де сөйлемдегі басқа сөздермен сөз тіркесін жасауында айырма жоқ

Берілген етістіктің екі түрін ажырату үшін олардың сыңарларының семантикалық мағыналарына көңіл бөлу керек. Біріншіден, күрделі етістіктердің сыңарларының бәрі толық мағыналы сөздер, сондықтан күрделі етістіктің құрамындағы жеке сыңарлары күрделі қимылдың белгілі бөлімін білдіреді.

Екіншіден, күрделі етістік пен аналитикалық формалы етістіктің сыңарлары түрлі қызмет атқарады. Күрделі сөздің құрамындағы сыңарлар сол сөздің лексикалық мағынасын жасайды. Ал аналитикалық формалы етістіктің бірінші